

БРАНКО ПОПОВИЋ

РЕФЛЕКСИ МОЈКОВАЧКЕ БИТКЕ У КЊИЖЕВНОСТИ

Почетком јуна 1939. године штампају два литерарна одзива на тему Мојковачке битке Михаило Лалић и Милован Ђилас. Лалић објављује песму *Мојковац* (у Југословенској ПТТ), а Ђилас одломак из приповетке *"Бишка на Мојковцу"* - *"На њушкомей од Мојковца"* (у Младој култури). Да ли је та временска и тематска подударност случајна? Тада млади писци, Лалић и Ђилас, од детињства напајани хероиком Мојковачке бике, као да су једва дочекали прилику да поетски реагују на ту херојку. Међутим, сем опсесивности трагично-херојске завичајне теме, било је нешто у слутњама те, 1939. године, што је тражило да се опет пева и пише о ратном судару са Швабама, јер су те године Немци поново започињали крваво пировање Европом.

Из Лалићеве песме проговара заветни колективни глас погинулих бораца на Мојковцу. У њиховом оностраном МИ сабрана су трагична искуства у судару са ненаклоњеном Европом. Неупокојени глас мртвих подстиче потомке на опрез и снажи у њима дух витешког отпора:

Само не дајте
туђој стопи
да чизмом мртве кости мрви
да силује и насиљем се и крвљу гости.

Јер - опет ће доћи
оно старо:
да сити и пјани губе царства,
да голи и гладни бране земљу
и њене воде и љепоте
и пространства.

Лалић овом песмом навешћује тематску и поетичку доминанту свог каснијег великог књижевног подухвата: Говори о нашој *райној* (не)*срећи* и казује то из позиције малих људи који су једини предодређени да чине велике ратне жртве и подвиге.

Ћиласова прича је сложенија: она у исти наративни чвор веже неколико егзистенцијалних мотива: умирање и љубављење, издају и жртвовање, претњу и праштање, рањеничко предсмртно бунило и женско зебњиво ишчекивање вести о синовима или мужевима које су у битку отпратиле. Све је то виђено из очуђене дечје радозналости.

Као и у свеколиком свом каснијем опусу, Лалић о овој "мушкој" теми говори из мушке визуре. Ћилас, међутим, не двоји љубавника од ратника, па је женска половина несреће активирана у свакој његовој ратној причи; како овде тако и другде - у делима из његове зреле, романсијерске стваралачке фазе.

Дечак - из чијег се сећања испреда мојковачка ратна прича - лежи крај ватре, а из друге собе чује јечања рањеника на издисају. Млада удовица и голобради дечаков рођак чувају рањенике. Њихово грљење се прекида сваким рањеничким јауком; тада се, на зиду - с друге стране дечакова лежаја - распада љубавно клупко њихове сенке. Све је у дечаковој свести - игра сенки: спајање заљубљених као и распад живота рањених.

Кад јутарње сунце открије на снегу нове рањенике и нове мртве међу синоћњим рањеницима, спремају се старци и дечаци да попуњавају проређене редове мојковачких бранилаца. Као и једва покретни старци, у тај неповрат иде и голобради удовичин љубавник; узалуд му удовица виси о рамену да га заустави. Сви иду у смрт с поносом, али и да би избегли страшну "клетву праједовску": "Главе мушке не копа од пушке!" Следећи сличне заветне налоге предака - проклеће рођака који кукавички избегава битку, а крв опростити ономе који је јуначки погинуо борећи се против Аустријанаца.

* *
*

После другог рата са Немцима, вратиће се мојковачкој теми у својим романима и Ћилас и Лалић. Ћилас у роману *Црну Гора* још 1958. (мада се то могло читати на српском тек 1989!), а Лалић у роману *Докле гора зазелени* 1982, па - у неким дигресијама - и у роману *Гледајући доље на друмове*, 1985.

Први део Ћиласовог романа, назван *Бийка*, на стотинак страна приповеда о Мојковачкој битки и уметнички промишља историјску (ратну и моралну) судбину малог народа, који - у судару са великима - не може никако опстати ако није над њима супериоран моралном храброшћу.

Ђилас је више и дубље од других наших писаца мотивисан да приповеда о Мојковачкој битки. Није парадоксално рећи да је и он сâм емоционални "учесник" те битке. Са непуних пет година дрхтуруио је од експлозија које су, само на пушкомет од њега, паралеле небо изнад Мојковца. Слушао је, дечјом осетљивошћу, јек рањеника и гледао великим очима дечјег чуђења њихово масовно умирање. Најзад, деценије после тога, слушао је очеве својих вршњака како, из дана у дан - у потресним причама и песмама - обнављају херојску и трагику свог мојковачког ратовања.

Самим тим што свој роман о Црној Гори *зайочиње* апотеозом мојковачким ратницима и што кроз ту битку *уошћивава* непрекинуту борачку историју и ратнички морал Црногораца, Ђилас је потврдио своју снажну емоционалну и интелектуалну преокупираност *Бишком*.

Ђиласова приповедна слика *Бишке* у разложној сразмери укршта историју и поезију. То значи: не испушта крупне, историјски битне чињенице, али се све - сижејним и стилским обликовањем приповедања - усмерава ка поетској магији, а мисаоношћу издиже ка достојанству епопеје и легенде. Стога се, каткад, тон казивања примиче лиризму и патетичности.

Сам ток битке Ђилас прати тек спорадично. На почетку слика атмосферу стравичног ишчекивања судара, затим кривудање линије фронта са променљивим, несигурним резултатима борбе, наводећи обостране губитке, али и рањавања и погибије виђенијих црногорских бораца. Исцрпније неголи сама борбена збивања, писац прати одраз ратне климе на три изабрана слоја црногорског друштва: на дворску елиту, официре и народ. Официри су спона двора и народа, па се кроз њихово мишљење и делање прожимају и дворско и народско схватање рата. Официри осећају погубну колебљивост двора, али су - упркос обавезама према њему - дубљим обичајним и моралним везама окренути народном ослободилачком зову. Сви су - иако свесни надмоћи непријатеља - за часно жртвовање. Није срамно изгубити од јачег, нечасно је предати се без борбе; а управо то - капитулацију - нуди као спасоносно решење владарев династички себичлук.

Ђилас је створио маркантних ликова предводника народне војске, као што су: Стојан Станковић, Машан Јанковић, Петар Журић и Малиша Петровић. Посебно су креирани ликови главних команданата: Милоша Меденице, команданта Колашинске бригаде и врховног заповедника - Јанка Вукотића.

За Вукотића сам Ђилас каже: "У бици на Мојковцу су и војници и старешине осећали ту срећну и поуздану руку, иако је он одсуствовао. Његов дух је започео и повео ту битку. То је његова битка." А затим аутор даје закључни суд о Јанку Вукотићу: "Јанко Вукотић је последњи великан класичне Црне Горе. Њиме је она последњи пут синула,

лепше него икад.¹ " Као митски херој, Вукотић сâм спасава част целога двора. Мада Ђилас слика и просуђује *Бићку* с временске дистанце која допушта реалистички приступ и објективно виђење догађаја, он и у добијеној борби - с приметном сетом - опажа *вићешки крај* митске Црне Горе. Особито стога што ће победници - као и у Бородинској битки - бојиште препустити непријатељу, а самостална Црна Гора престати да постоји.

Усредсредивши се на само ову *бићку*, Ђилас је представио витешко финале бројних битака које су јој претходиле у Србији и делу Босне. Он није - као Толстој - могао користити историјске изворе или поуздану мемоарску литературу. Све је то у његовој затворској књижевној радионици било недоступно. Зато је појачано радило памћење и заветни зов погинулих да се не забораве њихове часне жртве. То му је давало творачку снагу да из више углова - стратегијских, друштвених, психолошких, моралних, антрополошких - сагледа вишевековну ратну драму малог народа, кога - у судару с моћнијима - одржава постојана храброст и морална чврстина.

Како Ђиласова мојковачка прича показује, у битки је емоционално учествовао сав духом стасали и душом осетљиви народ Црне Горе, без обзира на пол и узраст и ма колико је тих дана био далеко од битке која се водила на Мојковцу. Писац сведочи да је Битка била частан црногорски удео у борби српског народа за опстанак пред најездом германских освајача.

* *
*

Михаило Лалић је друкчији ратни писац од Ђиласа. Иако је стекао име великог ратног писца, он се клонио писања о великим, појединачним биткама. Није посебно писао ни о којој великој бици², па ни о Мојковачкој, као што се ретко исцрпније бавио војсковођама великог формата. Велике битке и предводнике великих битака историја обично не заборавља. Лалић се најчешће и најтемељније бавио онима које је историја научила да заборавља. Бавио се *величином малених*: величином малих битака и великим подвизима и жртвама малих људи у њима. Сетимо се опет цитираних стихова из његове песме "Мојковац". У њој подсећа да велики државници "сита и пјани губе царства", а мали људи "гладни и голи бране земљу" и чувају њено слободарско достојанство.

¹ М. Ђилас: *Црна Гора*, Књижевне новине, Београд 1989, стр. 16.

² У дискусији после реферата напоменуто је да Лалић писао о Пљеваљској битки (1941), која се не може сврстати у мале битке.

Шкловски тврди да је Толстоју била потребна грађа оних историчара која у писцу изазива протест, подстиче у њему енергију оспоравања³. Лалић се у својим романима: *Докле гора зазелени* и *Гледајући доле на друмове* спори са заборавном историјом и пристрасним историчарима. Особито кад је у питању учешће Црногораца у ослободилачким ратовима из 1914, 1915, и 1916. године, али и кад је реч о оружаном отпору народа аустријској окупацији (1916-1918).

Лалић, дакле, више неголи што се бави Мојковачком битком слика сукобе са Швабама које су у овој битки претходили и сукобима који су дошли после битке. Лалићев приповедач Пејо Грујовић излаже своја сећања и реконструира своје дневничке белешке још од августа 1914. са Граховског фронта. Затим, мењајући јединице и положаје на фронту, током 1915. године, стиже до Пала на домак Сарајева, па преко Вишеграда, Ужица, Рожаја и Чакора прилази Лиму и Андријевици, а затим преко Подгорице путује ка Скадру.

Лалићев наратор критички коментарише политичке и војне несугласице србијанских и црногорских власти. На црногорској страни најоштрије осуђује понашање цетињског двора, особито краљеве неодговорне синове. На србијанској страни најтеже осуђује дволичност пуковника Петра Пешића, који је делегиран у Врховни штаб Црногорске војске. Али, за неискреност према Црној Гори и њеним интересима Грујовић окривљује и самог Николу Пашића.

Спор са пристрасном историјом Грујовић овако види: "Иако се наши историчари, режимлије из Ћоровића школе, нијесу прославили неком љубављу према истини и објективним судовима у овој ствари - надам се да се на томе не може стати. Појавиће се супротна школа као што се појављује у другим областима и гранама људске мисли и акције (...). То ме ослобађа од потребе да сређујем нечитке и непотпуне забиљешке из дневника (...). Без свега тога могу да кажем да је црногорска Санџачка војска, под командом Јанка Вукотића, њен Косовски одред под командом Луке Гојнића и ускоро затим формирана Јаворска војска под командом Петра Мартиновића, у борбама против шестоструко јачег непријатеља, показала изванредну храброст и издржљивост, а официри храброст и вјештину командовања."⁴

Помињаће Лалић - односно његов наратор Грујовић - и све оне поединце који су се истичали јунаштвом и моралношћу. Али неће опростити ничији кукавичлук или издају. Лалић сматра да и мртве издајце треба кажњавати "по злу помињањем".

³ Виктор Шкловски: *Грађа и стил у Толстојевом роману "Рај и мир"*, Нолит, Београд 1984, стр. 93.

⁴ М. Лалић: *Докле гора зазелени*, Нолит, Београд 1982, стр. 388.

Ипак, Црногорска војска је распуштена, зими 1916. За оне најхрабрије то мирење са поразом неће дуго потрајати: само како Лалић каже *докле зора зазелени*. Иза тога ће нићи *комишски њокреји*, коме ће Лалић посветити цео роман, *Гледајући доље на друмове*. И тај масовни оружани отпор окупатору остао је - како се Лалићу учинило - заборављен у тамним пукотинама историје. Његов роман је ту да тај заборав умањи ако га већ не може избрисати.

Пре него ће започети комитску хронику, наратор Грујовић се сећа јануарских дана 1916. године: "... кад је војска црногорска доведена у мат-позицију и присиљена да испусти оружје из руку. Тих дана се разгласи случај два Вукотића. Лазар, син капетана Божа, и Перо, син попа Крста - један од двадесет и пет година, други старији десетак година - слушали су како се к Чеву, побједнички, примиче војска аустријска. Упитао је неко тада: Је ли икад непријатељ дошао на Чево, а без крви?... Рекао је неки старац: "Никад!" - "Е неће ни сад!", па су устали обојица. Поп је покушао да задржи сина, али се онај није дао. Запали су у поточине те убили команданта на коњу и неке војнике, прије но су погинули на том мјесту.

Тај се догађај за трен ока пренио као телефоном. Захвални смо им били зато, и дивили им се као да су осветили не само Чево но цијелу Црну Гору. Дивљење је било велико, али завист још и већа: тако вазда Вукотићи уграбе прилику чим наиђе, а нас оставе да вребамо другу згоду која може и да се не случи."⁵

На овом се примеру може видети Лалићева тежња да допуњује и поправља историју. Историја не може заборавити великана Јанка Вукотића, али се неће бавити подвигом обичних бораца, витешким жртвовањем Лазара и Пера Вукотића. Главни је циљ историјске димензије Лалићевих романа - откривање величине малених. У случају рата са Аустријанцима, ова чевска епизода "поправља" историју и у томе, што као појединачни подвиг стоји у корективној противтежи стално понављаној тези да је Ловћенски фронт пао без отпора.

* *
*

Најзамашнију књигу посветио је Мојковачкој битки Ђамил Сијарић.⁶ Његов роман већ насловом именује битку. Ипак, Сијарић се мање

⁵ М. Лалић: *Гледајући доље на друмове*, Нолит, Београд 1985, 68-69.

⁶ Биткама из 1915. године бави се и Растко Петровић у роману *Дан шестии*. Он прати повлачење србијанске војске и народа децембра 1915. год. преко Црне Горе (помињући Чакор, Комове, Медун, Подгорицу, Скадар и др.). Гдекад се дају извештаји команди о офанзивним акцијама аустријске војске на црногорску и србијанску, као и приближавање Мојковцу и припремање мојковачке операције.

неголи Ђилас бави самом историјском основом битке, а много мање неголи Лалић темељи приповедање на неспорним историјским документима.

Сијарић укршта љубавну и ратну драму. Обе драме потресају и испамећују људе. Млади учитељ Радич Мемић заљубљује се у муслиманску лепотицу Умку Карадашић, па с њом бежи преко Лима да избегне освету коју му припремају отац девојкин, Реџеп и њена два брата - Шућро и Касум. Учитеља раздвајају од младе и мобилишу за битку, у којој - као ученији човек - командује батаљоном. Карадашићи га и на ратишту траже ради освете уграбљене девојке. Рат мења људе и својим налозима подређује њихове првобитне намере. Погинуће у борби Касум, стрељаће њихова оца Аустријанци заједно са осталим мештанима друге вере. Шућра ће њихова погибија сјединити са Радичевим борцима, па ће одустати од освете и измирити се са Радичем. Али сестра Умка, неће жива дочекати ни брата ни драгана, кога је ратнички завет одвојио од своје љубави.

Сијарић лирском сетом прати љубавне и ратне бриге и тегобе људи. Призива један патријархални, конфесијама подељени свет, којег из окошталих, наслеђених стереотипа може да извуче само сила ратних потреса. Тај потрес руши конфесионалне границе и људи спознају - здружени заједничком егзистенцијалном зебњом - да су једно, иако се на различите начине обраћају Богу. До те *хумане ѿоруке* - да су људи *једно*: на истом тлу подигнути, истог порекла и језика, *само их је неки ѿреѿходни освајач у ѿреѿходном раѿном ѿоѿресу насилно раздвојио* - Ђамилу Сијарићу је било изузетно стало. Због тог знања вредело је написати цео роман и - следећи тај унутарњи уметнички подстицај - Сијарић је то успешно урадио.

Рат је узрок свих зала, па и зла самозаборава.

Branko Popović

REFLEXES OF BATTLE OF MOJKOVAC IN LITERATURE

Summary

The author treats the works of three writers who dealt with the Battle of Mojkovac: Mihailo Lalić, Milovan Đilas and Ćamil Sijarić. Lalić and Đilas, in 1930, as literary beginners, poetically, respectively narratively pondered upon Mojkovac's heroics and tragic. However, after World War the Second they narrated about that battle in their novels. Đilas has written about the battle most directly and in the most motivat-

ed way. Lalić payed more attention to conflicts preceding the Battle of Mojkovac and pictured a massive (Komitadji) resistance to the invader after the very battle.

Ćamil Sijarić in his novel, which mentions the battle in its title, relies less than Đilas and Lalić on historic fundaments of the event. He crosses war and love dramas, with the intention to show that on confessions divided sanjak world joins in war concussion, returning again to the old, essential elements of unity.